

(1451-1510),
(1500-1510)

«Шайбонийлар сулоласи» асосчиси (1500-1510), Абулхайрхоннинг набираси, Будок султоннинг ўгли. Тугилганда унга туркийлар одатига кўра икки исм - Мухаммад (арабча) ва Шайбонийхон (туркийча) исмлари қўйилган. Абулхайрхон унга Шохбахт деб лақаб қўйган. Шайбонийхон гоят катта жисмоний кучга, харбий ташкилотчилик қобилиятига эга эди. «Бобурнома» асарида эса у «Шайбокхон», яъни «куч-қудрат эгаси» деб аталади.

Шайбоний ёлланма қўшин бошлигидан хон даражасига кўтарилган тарихий шахсдир. У нафакат саркарда балки, Шохбахт, Шойбок, Шебони, Шохибек, Шайбоний тахаллуслари билан газал, рубойлар битган шоир ҳамдир. Шайбонийхоннинг адабий меъросидан бизгача бир нечта ўзбекча газал, рубой ва «Бахр-ул худо» (1508-йил 14-май Бастом, Домгомда ёзиб тугалланган) номли достони ва 1507-1508-йилларда ёзилган ўгли валиахд Темур султонга аталган панд-насихатлардан иборат китоби мавжуд (унинг ягона нусхаси ҳозир Туркияда сақланади).

У ёшлигида отаси Будок султон ва онаси Кўзибегимдан етим қолгач, отасининг содик хизматкори Қорачабек оиласида тарбияланади. Кейинчалик Шайбонийга Туркистон ва Ўтрор ҳукмдори Мухаммад Мазид тархон хомийлик қилади. Шайбоний ёшлигида Бухоро мадрасасида таълим олади.

Шайбоний Дашти Қипчокка қайтиб бориб лашкар тўплашга муваффақ бўлган. У буюқ давлатни тиклаш йўлида ҳатти-харакатни дастлаб ўз қўшини билан темурийларга ёлланма қўшин лашкарбошиси сифатида хизмат қилишдан бошлаган. Дастлаб Шайбоний парчаланган Амир Темур давлатининг шимолий чегарасида нойиблик қилаётган хомийси Мазид тархондан уни ўз хизматига олишни сўрайди. Аввалига бу таклифга рози бўлган Мазид тархон тезда Шайбонийни ўз ҳокимиятига хавф солиши мумкинлигини англаб етади. Натижада, у Шайбонийни Бухоро ҳокими Дарвиш Мухаммад тархон ихтиёрига жўнатиб юбориш орқали ундан қутулади. Чунки, Дарвиш Мухаммад бундай ёрдамга мухтож эди. Унинг хизматидан бошқа ҳукмдорлар ҳам фойдаланганлар. Шайбоний ўз қўшини билан Мўғилистон, Мовароуннахр ҳамда Хоразм ҳукмдорларига хизмат қилиб, уларнинг қўшнларига ва ички рақибларига қарши қурашди. Бу қурашларда Шайбоний ўзининг мохир лашкарбошилиқ қобилиятини намоён қилади. Унинг бундай турмуш тарзини ёзма манбаларнинг муаллифлари «қозоклик» яъни «ўз халқи ва қавмидан ажралиб кетган одамлар, тахт учун қурашда енгилса-да, аммо ўз ҳуқуқидан воз кечмаган ва ўз тарафдорларига бошчилик қилиб, вуқолифлари билан қулай фурсат пойлаб қурашадиган сулола вақили» деб аташган эди. Турли ҳукмдорларга хизмат қилиш Шайбонийга Темурийлар давлатидаги вазиятни яхши билиб олишига имкон берди. Мовароуннахр ҳукмдорлари ва зодагонлари унинг хизматидан энг кўп манфаат кўриши натижасида Шайбоний Мовароуннахр зодагонлари орасида машхур бўлиб кетган эди.

Шайбоний қўчманчи ўзбеклар давлатини қайта тиклаш йўлида қураш олиб борган, бироқ „ўзбек-қозок“ қабилалари томонидан қучли қаршиликка дуч келган. Бу қабилалар

Шайбонийхонни кўллаб-кувватлаган кабилаларни аста-секин жанубга томон сикиб чикарганлар. Шайбоний бобоси Абулхайрхон вафотидан пароканда бўлиб кетган кабилаларни бирлаштирди ва беаёв конли урушлар натижасида 1480-йилда кўчманчи ўзбеклар давлатини кайта тиклашга муваффақ бўлди. 1487-1488-йилларда Сайрам, Ўтрор ва Туркистон шаҳарларини ҳамда кўргонларни эгаллаб, Мовароуннахр яқинида мустахкам ўрнашиб олди. Бу кўргонлар келгусида унга Мовароуннахрни истило қилиш учун таянч вазифасини ўтаган.

Шайбонийхон кўчманчиларнинг жанговар анъаналари билан Ўрта Осиё шаҳарларининг маданий ютуқларини бирлаштира олиши унинг истилочилик юришлари муваффақиятли чиқишига ёрдам берди.

Шайбонийхон 1497-йилда Мовароуннахрга ўзининг дастлабки юришини уюштирган. У катта куч билан Самаркандга юриш қилди, лекин шаҳарни ололмасдан, Карши ва Шахрисабзга хужум қилиб катта ўлжа билан қайтиб кетган. Шайбонийхон 1499-йилдан Мовароуннахрни забт қилишни бошлади. 1499-йилда у жангсиз Бухорони ва 1500-йилда теурийлар давлатининг пойтахти бўлмиш Самаркандни эгаллайди ва Султнали мирзони қатл эттиради. 1501-йилда эса Бобурни Кўхак дарёси бўйидаги жангда енгиб, Самаркандда узил-кесил ўрнашиб олади. У энди катта кўшин тўплаб бутун Мовароуннахр худудларини эгаллаш учун тайёргарлик кўра бошлайди. Шайбонийхон 1503-йилда Сирдарёнинг юқори томонига юриш қилиб, Махмудхон, Ахмадхон ва Бобур бошчилигидаги мўгуллар, уларнинг иттифокчилари бўлган калмоқларнинг бирлашган кучларига дуч келди. Архиён шаҳри ёнида бўлган шиддатли жангда уларни тор-мор келтириб, Тошкент ва Шохрухия шаҳарларини ишғол қилди. Бу шаҳарлар хокимлигига амакилари Кўчкунчи султон билан Суюнчхўжани тайинлади. 1504-йил бахорида Фаргонани ишғол қилди. Самарканд шаҳри - Шайбонийхон давлатининг пойтахти этиб белгиланди. Шундан сўнг Шайбонийхон ишғол қилган ҳамма вилоятларга қариндош уруғларидан ёки ўзбек кабилаларининг юқори табака вакилларида хокимлар тайинлайди. Шайбонийхон Мовароуннахрда ўз ахволини яхшилаб олганидан кейин 1504-йилда Хусравшоҳ хукмронлик қилиб турган Кундуз шаҳрини бўйсунтирди, сўнгра Хуросон ва Хоразм султони Хусайн Бойқаро давлатини забт этишга хозирлик кўрди. 1504-йилда Шайбонийхон Бухородан Хоразмга юриш бошлади. Ўн ой давом этган қаттиқ ва шиддатли қамалдан кейин 1505-йилнинг август ойида Урганч эгалланди. Ўша йили қузда Шайбонийхон кўшинлари Хуросон тупроғига бостириб қириб Маймана ва Фарёбга етиб борди. 1506-йилда эса Балхни, 1507-йил май ойининг бошларида Шайбонийхон Хиротни ишғол қилади. Шундан сўнг Хирот ўзининг иқтисодий, сиёсий ва маданий марказ сифатидаги нуфузини йўқотди. Хуросоннинг бўйсунтирилиши билан амалда Мухаммад Шайбонийхон бутун минтақани ягона бир марказ - Самарканд кўл остида бирлаштира олди. 1508-йил бахорида Шайбонийхон Жон остоналарида теурийларнинг сўнги кўшинини тор-мор келтириб, уларнинг Ўрта Осиёдаги барча илдизларига барҳам беради. Шу тариқа, у XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб теурийлар амалга ошира олмаган вазифани бажара олди. Шайбоний 1501-йилда юз берган «Сарапул жанги» билан Мовароуннахр тахтини олган бўлса, «Марвичак уруши» билан бутун Хуросонни ўз тасарруфига қиритди. 1508-1509-йилларда ўзбек кўшинлари козоқлар устига хужум қилиб, хар гал кўллари баланд келган. Шундай қилиб, Шайбонийхоннинг теурийларга қарши 1500-1509-йилларда олиб борган шиддатли урушлар оқибатида Мовароуннахр,

Хоразм ва Хуросонни ўз ичига олган «Шайбонийлар давлати» вужудга келди.

1510-йилда Шайбонийхон Сафавийлар дайлатининг хукмдори Исмоил Сафавийдан Марв якинидаги Мурғоб дарёси киргогида, Тахрирободда мағлубиятга учрайди, эрон сафавийлари Шайбонийхонни кўлга олишади. Шох Исмоил буйругига кўра, 1510-йил 12-декабрда унинг калласи олиниб, пўсти шилинади, пўсти ичи сомон билан тўлдирилиб, Сафавийларнинг Гарбдаги душманлари бўлмиш Усмонли турклар хукмдори Султон Боязид II хузурига жўнатилади. Шайбонийхоннинг бош чаноги эса шох Исмоил уни олтин билан коплаб, базм-у жамшидларда унга май куйиб, қадах ўрнида фойдаланган. Унинг бошсиз танаси Самарканддаги Баланд Суфага дафн килинган.

Шайбонийхоннинг хаёт тарихида эътиборга молик уч мухим нукта бор. У аввало, Ўрта Осиёликларнинг ички кучларига таяниб юришлар килган ва оқибатда чегараси Амударё доирасидан жуда узокка чўзилган бир мамлакатни барпо этган буюк сохибкиронларнинг охиргиси эди. Бундан кейинги жанговар йўлбошчилар, махорат ва хирслари канчалик катта бўлсада, бу борадаги бахт-омадга эришолмадилар. Иккинчидан, бундан кейин Ўрта ва Гарбий Осиёда кабилалар уруши катъий тугади. Ўзбеклар Турон яйловидан жанубий гарбга тушган кавмларнинг энг сўнги кабиласи бўлдилар. Учунчидан, илк Аму ва Сир дарёларининг нариги тарафидаги мусулмонлар билан Гарбий Осиёдаги дин кардошлари ўртасида жуда якин бўлмасада, доимий бир алоқа бор эди. Темурийларнинг инкирози ва халокатлари билан бу алоқа тамом бўлди. Хусусан, Сафавийларнинг шиаликни кувватлашлари сабабли алоқа узилиши янада чуқурлашди. Шайбонийнинг кўчманчи кавмлари билан бу ўлканинг шимол тарафига юриши, бунда тамомила маълум диний-ижтимоий ўзгариш килган (шиалик таркалиши) вақтларга тўғри келгани учун Мовароуннахр янада тезрок мустакил бўлиб олди: жуда кадим замонлардаги каби Мовароуннахрнинг сув худуди Турон билан Эрон орасида асосий бир чегара холини олди.

Шайбонийхон рухоний уламоларига катта хурмат, хатто болаларча итоат килиб, барча уруш сафарларида ўзи билан баробар кичкина гўзал кутубхонасини олиб юрар, Темур каби бу хам Дамашк ва Халаб уламози билан диний мунозараларга катнашган. Куръоннинг баъзи бир оятлари хакида Хиротнинг пешкадам тафсирчилари бўлган Кози Ихтиёр ва Мухаммад Юсуфга эътироз билдирган эди. Шайбонийхоннинг ислом дини борасида яхши билимга эга эканлигини хатто Бобур хам тан олади. Шунинг учун бўлса керак Шайбонийхон ўзини чин мусулмонлар, яъни сунна мазхабидаги мусулмонларнинг бошлиги ва уларнинг химоячиси деб хисобларди. Шунинг учун хам Шайбонийлар даврида яшаган олимлар хусусан, шоир ва тарихчилар уни "Халифа ур-Рахмон" ва "Имом аз-Замон" яъни "давр имоми" ва "тангрининг ердаги халифаси" деб улуглаганлар. Бу ном Шайбонийхонга Хирот олинган йили (1506) берилган.

Шайбонийхон маориф ва маданият хакида ўз даврининг рухидан тўла хабардор ва хатто маориф жихатидан олдинга Темур шахзодаларнинг аксаридан паст эмас эди. Замонасидаги тенгдош шоирларнинг аксариятидан ортик даражада калам сохиби бўлган. Чунки унинг шеърлари буюк бир иктидор ва гўзал табиатга молик эканини, у хам туркий хам форсий хам арабий тиллардан асосли суратда вокиф эканини кўрсатмокда. Султон Хусайн Бойкаронинг вафотидан кейин бир сиким донга мухтож колган кўпгина

уламолар Шайбонийдан панох топдилар. У уламоларни хизматга олиб, муносиб вазифалар берди. Бухоро, Самарканд, Тошкентда масжидлар, мадрасалар солишга амр этди. Хатто харбий юришларда ҳам ўз атрофида бир неча уламо бўлган ва булар унга хурмат ҳамда садокат кўзи билан карашган.

Шайбонийхон давлатни иктисодий ва сиёсий жихатдан мустахкамлаш йўлида катор ислохотлар ўтказди. Биринчидан у давлат бошқарувида суюрғол тизимини жорий этди, яъни забот этилган худудларни бошқариш ишини ўз фарзандларига, кариндош-уруғларига, биродарларига, қабила бошликлари бўлган султонларга топширади. Хусусан, Балх - Султоншоҳга, Хисор - Маҳди ва Ҳамза султонларга, Андижон - Маҳмуд султонга, Кундуз - Аҳмад султонга, Хирот - Жонвафобийга, Марв - Қўбиз найманга, Тошкент - Суюнхожага, Хоразм - Кепакбий кушчига, Самарканд ва Кеш Мухаммад Темурга, Бухоро ва Қоракўл - Маҳмуд султонга, Туркистон эса Қўчқунчихонга тақдим этилган.

Самарканд пойтахт сифатида хон тахтига ўтказиладиган жой ҳисобланган. У ерда хон шарафига хутба ўқитилган ва пул зарб этилган.

Иккинчидан, у мамлакатда ер-сувни қайтадан тақсим қилди. Қўчманчи қабила зодагонлари енгилган маҳаллий мулкдорлар мол-мулкни мусодара қилиш, сотиш, эгасиз қолган ерларни ўзлариники қилиб олиш йўли билан мулкларини қўпайтириб олдилар.

Учинчидан, мамлакат ичида ижтимоий ҳаётни тартибга солишга имкон берувчи ислохот ҳам ўтказди. Кейинги 10 йил ичида солиқлар оғирлигидан ва мулкдорлар жабр-зулмидан ер-сувларини ташлаб кетган хўжалиқлар ерларини ишга тушириш масаласи қўриб чиқди.

Тўртинчидан, Шайбонийхон 1507-йилда пул ислохотини ўтказди. Бунга қўра мамлакатнинг ҳамма катта шаҳарларида вазни бир хил - 5,2 грамм бўлган янги қумуш тангалар ҳамда мис чақа пуллар зарб қилиниб муомалага чиқарилди. Бу ислохот иктисодиётни тартибга солиш ва савдо-сотикни жонлантириш мақсадида ўтказилган эди. Айни пайтда бу ислохот марказий ҳокимиятнинг сиёсий ва иктисодий мавқеини қучайтиришга, маҳаллий ҳокимлар мавқеини эса қучсизлантиришга, дехқонларнинг солиқ тўлаш имкониятини оширишга, давлат в аҳон мулкни қўпайтиришга имкон берди.

Бешинчидан, Шайбонийхон таълим соҳасида ҳам ислохотлар ўтказди. Бу ислохотнинг ўтказилишига амалдорлар гуруҳини вужудга келтириш ва уларни жамиятнинг асосий таянчига айлантириш зарурати сабаб бўлди. Хонларга ва султонларга барча соҳалар бўйича илмни, дипломат қобилиятига эга бўлган амалдорлар зарур эди. Ислохотга қўра, қўп босқичли ўқитиш тизими жорий этилди. Таълимнинг қию босқичи мактаб ҳисобланди ва болага 6 ёшидан таълим бериладиган бўлди. Мактабда икки йил ўқигач ўқувчилар мадрасага ўтказиларди. Мадрасада 3 босқичли таълим жорий этилган бўлиб, унинг хар бир босқичида 8 йилдан ўқиларди. Шундай қилиб, ўқиш 26 йил давом этарди.

Шайбонийхон томонидан амалга оширилган бу қаби ва бошқа тадбирлар ўз моҳиятига қўра марказий ҳокимиятни мустахкамлашга, шайбоний хонлари ва беклари ҳукмронлиги қучайишига хизмат қилиши зарур эди.

